

VÝZKUMNÁ ZPRÁVA JAKO KLÍČOVÝ PRVEK EFEKTIVITY SOCIOLOGICKÉHO VÝZKUMU

PhDr. VÁCLAV FORST

Empirický sociologický výzkum má své pevné místo v systému společenských věd i společnosti jako celku. Slouží jako jeden ze základních zdrojů poznání společenské reality i jako nástroj ověřování teoretických hypotéz. Na oblast empirických sociologických výzkumů lze pohlížet pod celou řadou zorných úhlů. V závislosti na nich nám potom vystupují do popředí ty nebo ony stránky výzkumného procesu. Z hlediska efektivity fungování sociologického výzkumu ve společenské praxi se jako jeden z klíčových bodů výzkumného procesu jeví závěrečná výzkumná zpráva.

SOCIOLOGICKÝ VÝZKUM JAKO INFORMAČNÍ PROCES

Jedním z možných pohledů na sociologický výzkum je jeho chápání jako informačního procesu, jako toku informace, jako získávání a předávání informace o sociální realitě pro potřeby decisiční sféry. Takový přístup je do jisté míry jednostranný a zjednodušující. Ovšem, právě pod takovým pohledem se nám objeví některá úskalí, která s sebou provádění sociologických výzkumů přináší v oblasti návaznosti na potřeby společenské praxe. Rozbor informačního toku sociologického výzkumu může přinést řadu podnětů pro zvýšení efektivity provádění výzkumů. „Dosavadní zkušenosti s realizací výzkumů jako prostředků získávání výsledků pro vědeckou práci i pro sociotechnická opatření v procesu řízení závodů, podniků a institucí jsou značně různorodé. Často jsme se proto setkávali a ještě setkáváme s kritickými hlasy, které upozorňují na určitou formálnost a povrchnost výzkumů a tím i na jejich malou funkčnost.“¹⁾

Sociologie i sociologický výzkum stále ještě nemají u řady řídicích pracovníků dostatečnou důvěru a vážnost. Nedůvěra k výsledkům, které sociologické

¹⁾ Zich F.: Sociologický výzkum. Praha 1976, s. 7–8.

výzkumy přinášejí (nebo mohou přinést) pro decisní sféru bývá často potvrzována a prohlubována poruchami vzniklými v přenosu informace mezi zdrojem (sociologem) a příjemcem (uživatelé). Vznikají informační šumy, které je třeba často připsat na vrub výzkumnému pracovníkovi. Z tohoto důvodu je třeba věnovat větší pozornost než doposud kvalitě předávání informace, tedy kvalitě komunikace mezi výzkumníkem a uživatelem.

Pojem sociologický výzkum v sobě zahrnuje široké spektrum významů. Sociologická terminologie není v tomto směru ještě dostatečně ujednocená a jednoznačná definice toho, co to je sociologický výzkum prakticky zatím neexistuje.²⁾ V této práci se budeme zabývat především prováděním empirického sociologického výzkumu, jako sběru, vyhodnocení, rozboru a analýze empirického materiálu o určitém sociálním jevu. Převážnou část závěrů lze pochopitelně aplikovat i na oblast výzkumu ve smyslu teoretického bádání.³⁾

V sociologické literatuře můžeme nalézt celou řadu různých typologií sociologického výzkumu.⁴⁾ Uvedené typologie vycházejí z různých hledisek, avšak v nějaké míře se v nich vždy odráží hledisko fungování sociologie ve společnosti⁵⁾ a hledisko vztahu sociologické teorie a společenské praxe.⁶⁾ Velice zřídka se ovšem setkáváme s výzkumy, které by bylo možné jednoznačně zařadit do některé „škatulky“.

Pokud při typologizaci vyjdeme z hlediska vztahu sociologie a společenské praxe, respektive sociologie a přímých požadavků decisní sféry, výzkumy se nám tímto hlediskem rozdělí na výzkumy prakticky zaměřené na řešení konkrétních problémů některé enklávy společenského života (rutinní výzkumy, výzkumy prováděné na objednávku) a na výzkumy zaměřené na rozvoj či verifikaci sociologických teorií a hypotéz. Čistě teoretické nebo čistě praktické výzkumy se téměř nevyskytují. V každém provedeném výzkumu jsou obsažena obě hlediska. Jejich váha a význam v jednotlivých výzkumech ale není stejná. Rutinní výzkumy prováděné na objednávku jako podklady pro provádění sociotechnických opatření mají obvykle malý teoretický přínos. Naproti tomu výzkumy ověřující některé hypotézy nebo teorie mají praktický význam pro společnost jenom zprostředkovaně. Hlavní zájem budeme dále věnovat prakticky zaměřeným šetřením. Těchto výzkumů se v poslední době provádí stále větší

²⁾ Kapr J., Šafář Z.: Sociologie nebo zdravý rozum? Praha, MF 1969, s. 7—8.

³⁾ Z hlediska komunikace je zde ovšem rozdíl. Zatímco v případě rutinních výzkumů převažuje komunikace typu sociolog — laik (nesociolog), v teoretickém výzkumu převažuje komunikace typu sociolog — sociolog.

⁴⁾ Např. Nowak 1975, Katriak 1975, Kapr, Šafář 1969 apod.

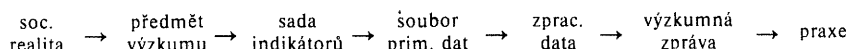
⁵⁾ Obvykle jsou rozeznávány čtyři funkce sociologie: deskriptivní, sociotechnická, explikativní a ideologická.

⁶⁾ Např. Zich (1976) rozeznává výzkumy úzce sociotechnicky zaměřené a výzkumy explikativní.

množství na řadě pracovišť sociologického zaměření. Právě u rutinních výzkumů se často můžeme setkat s problémy komunikačního charakteru.

V současné době se většina sociologických výzkumů provádí ve formě kvantitativních šetření, pomocí kterých se postihuje určitý jev sociální reality. Tento jev je popisován na základě kvantitativních ukazatelů a indikátorů. Sebraná empirická data postihující zkoumaný sociální jev jsou analyzována a na základě této analýzy, jsou vyslovovány soudy o povaze a chování zkoumaného jevu.

Každý výzkum probíhá v rámci obecného metodologického základu, v rámci určitého teoretického pohledu na zkoumanou oblast sociální reality. Průběh sociální informace a její transformace v procesu sociologického výzkumu je možné znázornit následujícím schématem:

Jako předmět výzkumu je vytypována nějaká oblast sociální reality (např. vedení podniku má zájem o analýzu spokojenosti se sociální péčí na jednotlivých závodech). Předmět výzkumu je popsán sadou indikátorů a jejich aplikací na vzorek populace se získá soubor primárních dat, tedy určitá souhrnná informace o konkrétním stavu zkoumané populace vzhledem ke zkoumaným vlastnostem sledovaného sociálního jevu. Získaná primární data jsou zpracovávána a analyzována. Výsledky rozboru jsou prezentovány ve formě závěrečné výzkumné zprávy. V ní jsou obsaženy informace o zkoumaném jevu, určené pro další využití. V naznačeném informačním procesu jsou dvě místa, ve kterých může dojít snadno k vážným poruchám toku informace a ke zkreslení komunikace. Je to předně vytváření sady indikátorů a zobrazení sociálního jevu do systému kvantitativních ukazatelů. Druhým kritickým místem je vypracování závěrečné zprávy, kdy se zpětně kvantitativní informace převádějí do kvalitativní podoby, tedy do „normální řeči“. Při obou zmíněných transformacích může dojít k závažným poruchám komunikační funkce sociologického výzkumu. Tyto poruchy mohou způsobit snížení validity získaných výsledků i možnosti použití výsledků v praxi.

Problémy vytváření systému indikátorů, problémy operacionalizace se zabývá řada příruček a učebnic metod sociologického výzkumu, kde je problematika popsána jak teoreticky, tak prakticky.⁷⁾ Význam a funkce závěrečné výzkumné zprávy se plně projeví až při pohledu z hlediska komunikace mezi sociologem — výzkumníkem a uživatelem informací — decisní sférou. Z tohoto hlediska se ukazuje, že závěrečná výzkumná zpráva je jedním z uzlových článků

⁷⁾ Viz např. Kerlinger 1972, Zich 1976, Jadov 1976, atd.

procesu sociologického výzkumu, který je vzhledem k možnostem použití získaných informací v praxi a k vlastní efektivitě provádění sociologického výzkumu stejně důležitý, jako operacionalizace zkoumaného problému. Vždyť ani sebedokonaleji provedený sociologický výzkum, který ale nemá vnější vazby na potřeby praxe (ať již konkrétní požadavky decísní sféry, nebo požadavky oboru) je pouhý samoúčelný čin s nulovou efektivitou.

Z hlediska praxe, tedy z hlediska dalšího použití informací získaných na základě provedeného šetření, je závěrečná výzkumná zpráva důležitým uzlovým článkem komunikačního a informačního procesu. Na její kvalitě do značné míry závisí to, jak bude informace obsažená v datech výzkumu dále využita, záleží na ní ve značné míře efektivita celého výzkumného procesu. Data a informace získané empirickým šetřením, nejsou-li adekvátní formou prezentovány, ztrácejí svoji hodnotu a význam.

KOMUNIKAČNÍ FUNKCE SOCIOLOGICKÉHO VÝZKUMU

Informace jak z hlediska klasické matematické Shannonovy teorie,⁸⁾ tak z hlediska marxistického filozofického rozboru⁹⁾ vystupuje jako prvek, který snižuje entropii systému, jako nositel negentropického principu.¹⁰⁾ Při aplikaci teorie informace na společenskou oblast se vyskytují některá specifika, vyplývající z charakteru společenských procesů. Tyto aplikace jsou teprve v počátcích a zkoumají se v souvislosti s komplexním výzkumem vědeckého řízení společnosti. Jsou řešeny problémy vytvoření obecné teorie společenské informace, která by obsáhla otázky určení, obsahu, hodnoty, shromažďování, ukládání, zpracování, přenosu a optimalizace informačních procesů ve společnosti. Vytvoření ucelené a systematické teorie společenské informace je naprosto nezbytné pro optimalizaci řízení společenských procesů. „Zdůrazňuje se, že společenské informační procesy lze především charakterizovat z kvantitativního, ba i formálního hlediska.“¹¹⁾ Vytváření obecné teorie společenské informace je záležitostí interdisciplinárního přístupu řady společenských (ale nejen společenských) věd.¹²⁾

V systému společenských informací má své důležité místo i empirický sociologický výzkum, který zajišťuje validní informace z oblasti společenského života. Je nepostradatelný při zjišťování takového druhu informací (informací nefor-

⁸⁾ Shannon C. V., Weaver W.: *The Mathematical Theory of Communication*. Urbana 1949.

⁹⁾ Např. Ursul 1975.

¹⁰⁾ Ursul A. D.: *Metodologické aspekty informace*. Praha, Academia 1975, s. 27 a další.

¹¹⁾ Tamtéž s. 30.

¹²⁾ Např. Afanasjev 1978.

málního charakteru), které nelze postihnout pomocí formalizovaných ekonomických nebo statistických ukazatelů.¹³⁾ Aby tuto funkci mohl sociologický výzkum plnit, musí být zajištěn, jak bylo ukázáno výše, zejména v bodě vytváření systému indikátorů (aby výzkum získával informace o tom, co chceme vědět) a v bodě vytváření výzkumné zprávy (aby informace získané výzkumem byla optimálně zobrazena a mohla pak být efektivně využita v praxi).

Zásadní význam obou výše zmíněných fází výzkumného procesu se ještě podtrhne, podíváme-li se na sociologický výzkum z hlediska množství a kvality informace, které jsou o zkoumaném objektu obsaženy v jeho stupních. Celková varieta sociální informace charakterizující daný sociální jev je omezena působením vnějšího kontextu výzkumu. Toto vnější působení je dáno teoreticko-metodologickým základem sociologie a konkrétními požadavky kladenými zadavatelem výzkumu, nebo společenskou objednávkou. Celková varieta informace je tak redukována na soubor informací relevantních cílům výzkumu.¹⁴⁾ Další zmenšování variety základní informace nastává jako důsledek snížení redundance. Během provádění výzkumného šetření se tak základní velikost informace postupně zmenšuje. Toto zmenšování velikosti základní informace o zkoumaném jevu je na druhé straně provázeno vzrůstající kvalitou základní informace. V průběhu sociologického výzkumu pracujeme tedy s informací kvantitativně se zmenšující, ale po kvalitativní stránce stále hodnotnější. Chyby, kterých se dopustíme v konečné fázi výzkumu, mají daleko větší váhu, než chyby z počáteční fáze.¹⁵⁾ Výzkumná zpráva zde vystupuje jako prvek, který může znehodnotit kvalitní práci v průběhu celého výzkumu.

Kvalita výzkumné zprávy je pochopitelně ovlivňována celým předchozím průběhem výzkumu od stanovení problémové situace až k vyhodnocení statisticky zpracovaného materiálu. Při další analýze výzkumné zprávy budeme předpokládat, že předchozí část výzkumu byla provedena naprosto regulérně a nevyskytly se v ní nedostatky, které by mohly apriorně ovlivnit kvalitu výzkumné zprávy. Získaný soubor zpracovaných dat je tedy bezrozporný a odráží adekvátní formou sledovaný sociální jev.

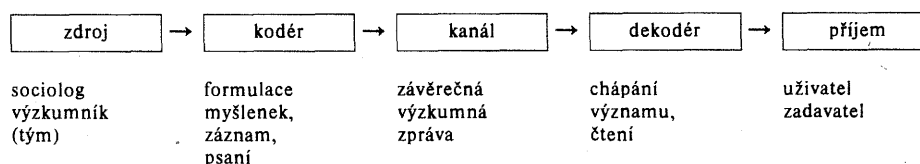
Závěrečná výzkumná zpráva tvoří v oblasti sociologických výzkumů spojovací článek mezi výzkumníkem (sociologem) na straně jedné a uživatelem

¹³⁾ Statistika nám sice podá detailní rozbor situace podniku po stránce výroby, efektivity práce, spotřeby materiálu, množství úrazů apod., ale velmi nedostatečně již zobrazí lidský faktor výroby a již vůbec nepostihne neformální vazby a struktury, které mnohdy značně ovlivňují výrobu.

¹⁴⁾ Vyčerpávající informace o takovém soc. jevu, jako je průmyslový podnik v sobě zahrnuje data o struktuře podniku, o vnitřních i vnějších vazbách, o výrobě, dislokaci apod. Každá z těchto oblastí je dále členěna na řadu dílčích. Celková informace není nikdy využita. Výzkum pracuje pouze s daty relevantními danému problému.

¹⁵⁾ Uděláme-li chybu na počátku výzkumu, zkoumáme potom správnými postupy něco jiného, než jsme chtěli. Dojde-li k chybě ve fázi interpretace, dostaneme informace o tom, co jsme chtěli, ale informaci deformovanou.

(zadavatelem) na straně druhé. Funguje jako spojovací komunikační kanál mezi zdrojem (sociologem, výzkumným týmem) a příjemcem (uživatelé informace). Komunikace probíhá podle klasického schématu:

Formální pohled na závěrečnou zprávu v kontextu komunikačního procesu nám umožní vymezit problémové okruhy ovlivňující kvalitu výzkumné zprávy samotné i kvalitu jejího fungování.¹⁶⁾ Výzkumná zpráva funguje jako informační kanál, jako relé zprostředkující komunikaci. Jedná se o komunikaci vyššího typu, kdy zdroj i příjemce jsou od sebe navzájem odděleni jak v prostoru, tak v čase. Informace, která je předmětem komunikačního aktu, je graficky zakódována ve výzkumné zprávě. Ta obíhá mezi jednotlivými účastníky komunikačního procesu. Výzkumná zpráva je jako „informační konzerva“ oddělena od svého zdroje. Toto oddělení vyvolává řadu důsledků, které je třeba respektovat. V porovnání s komunikací „tváří v tvář“ se zvyšují požadavky na srozumitelnost, tj. na přesnost a logiku vyjadřování, v důsledku snížené redundance. Z toho vyplývá vyšší stručnost a uspořádání zprávy. Oddělení zdroje a příjemce vyžaduje také specifický druh projevu, (sloh). Jako „informační konzervy“ plní výzkumné zprávy sociologických výzkumů důležité úkoly a funkce ve společnosti.

Z hlediska výměny informace mezi výzkumníkem a uživatelem můžeme vymezit několik okruhů otázek. První se dotýká bezprostředně přenosového kanálu — tj. závěrečné výzkumné zprávy, její struktury, obsahu, formy apod. Další okruh otázek je spojen s vlastním komunikačním procesem mezi uživatelem a zdrojem informací o sociální realitě. Tyto otázky se dotýkají syntaktické, sémantické a pragmatické úrovně komunikačního procesu.

Pevná struktura ani obsah závěrečné výzkumné zprávy nejsou striktně určeny. V jednotlivých učebnicích se vyskytují pouze doporučení týkající se obsahu výzkumné zprávy.¹⁷⁾ V poslední době se množí snahy o alespoň částečnou standardizaci sociologického výzkumu podobně jako je tomu v psychologii. V tomto kontextu je snaha i o standardizaci výzkumné zprávy. Vlastní obsah výzkumné zprávy by měl obsahovat několik základních okruhů:

¹⁶⁾ Vycházíme z předpokladu, že výzkumná zpráva je obecně používaným výstupem sociologického výzkumu. Některé jiné formy, jako článek, besedu apod., lze chápat jako možný doplněk, nikoliv však plnohodnotnou náhradu.

¹⁷⁾ Svoje doporučení vydalo i UNESCO. Viz. Katriak, 1975, s. 243.

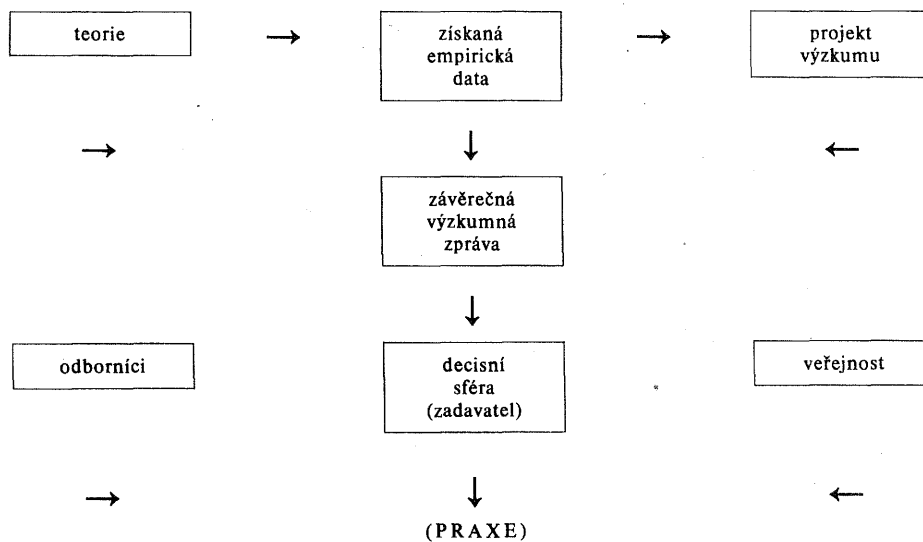
1. Úvod, vyjasnění cílů výzkumu
2. Popis použité metody a vzorku
3. Získané poznatky
4. Shrnutí výsledků a doporučení pro praxi, nastínění dalších problémů, které se dodatečně objevily.¹⁸⁾

Pokud se jedná o formální stránku výzkumné zprávy, musí být především adekvátní okruhu čtenářů, do kterého je zaměřena.¹⁹⁾ Badatel musí předložit výsledky své práce takovým způsobem, který odpovídá úrovni a potřebám příjemce informace. Vzhledem k neznámému příjemci komunikace, je třeba volit opatrně i formu výzkumné zprávy.

ZÁVĚREČNÁ ZPRÁVA V PROCESU KOMUNIKACE

Zabýváme-li se komunikační funkcí výzkumné zprávy, je třeba si položit otázku, mezi kým dochází k této komunikaci, kdo vstupuje do komunikačního procesu, co je jeho náplní a jaký je jeho cíl.

Náplní komunikace v námi sledované oblasti je přenos informací o objektech sociální reality, které byly získány na základě provedení sociologických výzkumů. Tyto informace jsou prezentovány výzkumníkem — sociologem, který

¹⁸⁾ „Účelem výzkumné zprávy je sdělit čtenáři, jaký problém byl zkoumán, jaké metody byly použity při řešení problému, jaké jsou výsledky výzkumu a závěry z těchto výsledků vyvozené.“ Kerlinger, 1972, s. 666.

¹⁹⁾ Podrobnější členění viz např. Katriak, 1975, s. 244.

vystupuje jako zdroj informace v procesu komunikace. Informace jsou adresovány obecně uživateli. V tomto obecném termínu je skryto několik možných příjemců informace.²⁰⁾

Výsledkem výzkumu, neb jinak řečeno výzkumná zpráva a informace v ní obsažené jsou určeny značně různorodému souboru potenciálních uživatelů, příjemců. Pokud jako hledisko vezmeme odbornou erudici a stupeň využití ve vlastní práci, můžeme rozlišit tři základní skupiny příjemců informace obsažené ve výzkumné zprávě sociologického výzkumu: odborníky, decisní sféru, veřejnost.²¹⁾

Každá z uvedených skupin vstupuje do komunikace s odlišnými záměry a s různým očekáváním konečného efektu komunikace. Každá skupina také akcentuje ve výzkumné zprávě jiné složky. Vzájemná proporce jednotlivých částí výzkumné zprávy musí proto odpovídat charakteru samotného výzkumu, konkrétního šetření, ale závisí také na hlavním uživateli výzkumu (zadavateli). Nelze pominout ani další potenciální uživatele výsledků šetření. Problém je tedy v tom, aby při vytváření výzkumné zprávy zaměřené na jednoho konkrétního uživatele (zadatele) nebyla zablokována informace získaná výzkumem pro ostatní potenciální uživatele. Tento problém není jednoduchý a jeho řešení v sobě spojuje protikladné tendence.

Při explikativních, teoreticky zaměřených výzkumech, jejichž uživatelem je především skupina odborníků, není problém zablokování informace příliš aktuální. Řešené problémy mají koneckonců určitou vazbu na potřeby společenské reality, jsou výsledkem společenské objednávky. Součástí výzkumných zpráv jsou kromě analýzy problému i poznatky o možných aplikacích zjištěných skutečností v praxi a o možnostech sociotechnických zásahů. Určitá část zprávy se tak přímo obrací k decisní sféře. Výzkumy explikativního charakteru jsou prováděny ve většině případů zkušenými výzkumnými týmy, což do jisté míry garantuje i kvalitu závěrečné zprávy.

Poněkud jiná je situace v oblasti tzv. rutinních sociologických výzkumů, realizovaných na objednávku k řešení úzkého specializovaného problému lokálního charakteru. Nebudeme se zde zabývat problémem laických sociologických šetření. Takové výzkumy jsou „nebezpečné“ z jiného důvodu, než je ztráta informace.²²⁾

Hlavní kvantum v současné době prováděných výzkumů je soustředěno na řešení praktických otázek týkajících se řešení konkrétních problémů jednotlivých enkláv národního hospodářství, fungování konkrétních společenských

²⁰⁾ V našem případě se jedná o komunikaci zprostředkovanou médii a oddělenou v čase i prostoru. Tím vyvstává možnost výskytu mimo známého příjemce i příjemce neznámého.

²¹⁾ Afanasjev, 1978, s. 3, 13.

²²⁾ Kapr — Šafář, 1969, s.

institucí a společenských skupin. Tyto výzkumy jsou dosti jednostranně zaměřené na získání materiálu popisujícího daný sociální jev, na odkrytí příčin a vypracování návrhů na šociotechnická opatření zaměřená k optimalizaci fungování zkoumaného fenoménu.²³⁾ Ve srovnání s teoreticky zaměřenými výzkumy se jedná většinou o skromněji pojaté akce prováděné malými výzkumnými skupinami, které pracují přímo jako součást zkoumané struktury (podnikový sociolog), nebo specializovanými sociologickými pracovišti (např. sociologické laboratoře vysokých škol). Zejména v prvním případě plní sociologický výzkum přísně utilitární funkci řešení speciálních problémů daného podniku nebo instituce. Při těchto šetřeních nebývá předpokládána možnost dalšího využití jiným uživatelem. S tím je také zpracována výzkumná zpráva. Tento postup vede k částečnému nebo úplnému zablokování informací ve zprávě obsažených proti možnosti dalšího využití jak v decisní sféře jiné úrovně, tak v teoretickém rozboru na úrovni sociologické teorie. U každé výzkumné zprávy je třeba detailně popsat hlavně metodiku získání informace. Bez toho jsou získaná data dále nepoužitelná.

V této souvislosti se naskýtá otázka možnosti standardizace sociologického výzkumu (analogicky se psychologickým výzkumem), jeho metod, technik, postupů i výzkumných zpráv. Možnosti standardizace sociologického výzkumu jsou zatím diskutovány.²⁴⁾ Standardizace závěrečné zprávy bez předchozí standardizace výzkumného procesu je nemožná. Zatím bylo v oblasti standardizace výzkumných zpráv dosaženo toho, že jsou doporučeny jednotlivé části, ze kterých zpráva má sestávat,²⁵⁾ je víceméně doporučen obsah těchto částí a jsou stanoveny požadavky na informace, které jsou obsaženy v závěrečné zprávě. Afanasjev postavil následující kritéria na sociální informaci:

1. třídní a stranický přístup k analýze
2. systematičnost a komplexnost informací
3. soulad informací s postavením subjektu, který jich využívá
4. úplnost, optimálnost informací
5. přesnost informací
6. spolehlivost
7. včasnost, operativnost
8. stručnost, logičnost
9. užitečnost

Uvedená kritéria se v případě výzkumné zprávy sociologického výzkumu týkají především výzkumných zpráv šetření pro potřeby decisní sféry.

²³⁾ Výzkumy fluktuace, sociálního klimatu, stabilizace pracovníků, trávení volného času apod.

²⁴⁾ Zich, 1976.

²⁵⁾ Katriak, 1975, s. 244.

Jak bylo ukázáno výše, dochází v procesu sociologického výzkumu k selekci základní informace. Tato selekce je podmíněna logikou výzkumu. Kromě toho ovšem může dojít k jevu formálně stejnému, majícímu za následek snížení variety informace, a to k blokování informace. Je to vlastně určitý druh selekce, který vzniká záměrným nepropuštěním informace za určitou mez informačního kanálu. Blokování informací se vždy vztahuje k určité situaci uvnitř systému, kde regulátor (určitý subsystém) blokuje některé variety informace, které by mohly ohrozit podstatu, fungování nebo existenci systému.²⁶⁾

Blokování informace vytváří selekci, která snižuje nejen kvantitu informace, ale zejména její kvalitu vzhledem k uživateli. Blokování vystupuje jako jeden ze zdrojů informačního šumu, jako možný zdroj poruch komunikačního procesu sociologického výzkumu. Jedním z faktorů, který způsobuje blokování informace nebo její regulaci, jsou tzv. informační bariéry. Působí jako překážky volného průchodu informací, snižují propustnost informačního kanálu, nebo jej přímo zablokují. Výsledkem jejich působení jsou poruchy v komunikaci, nepřesnosti v přijímané zprávě, omyly. V závěrečné zprávě působí informační bariéry omezení variety získané informace, jako určitá „cenzura“. Způsobují zkreslení informací (vědomé nebo nevědomé) obsažených ve zprávě. Takových bariér je v oblasti sociálních informací celá řada.²⁷⁾

Časová (historická) bariéra se uplatňuje při zkoumání historicky minulých jevů a událostí. Působí zde ta skutečnost, že čím delší je odstup od události, tím hůře se získávají objektivní, validní a reliabilní data a informace o tomto jevu. V sociologickém výzkumu se tato bariéra může projevit pouze při speciálním výzkumu zasahujícím do vzdálenější minulosti.²⁸⁾ Převážná část sociologických výzkumů se dotýká natolik aktuálních událostí, že historická bariéra se nemůže projevit.

Daleko výrazněji se v sociologickém výzkumu projevuje oborová bariéra. Každý obor lidské činnosti si vytváří specifický okruh problémů, spojený s oborem jeho zájmu. V tomto rámci dochází k vývoji oboru, který jednak reaguje na okolní podněty a jednak na podněty vlastního oboru. Následkem toho se vytváří větší či menší autonomie oboru. Oddělení oboru, řešení specifických vlastních problémů a vlastní stupnice priorit může negativně ovlivnit komunikaci na interdisciplinární bázi, a zvláště potom komunikaci směrem k laické sféře.

V určitých oborech, nebo při řešení některých problémů vznikají bezpečnost-

²⁶⁾ Ashby (1961) říká, že, „podstatný rys dobrého regulátoru je, že blokuje průtok variety směřující z množiny rušivých vlivů k podstatným proměnným.“ Ashby, 1961, s. 246.

²⁷⁾ Afanasjev, 1978.

²⁸⁾ Např. výpovědi respondentů o jejich prvním zaměstnání, nebo o stavu určitého jevu v době jejich mládí.

ní bariéry. Jsou tvořeny soustavou striktních institucionálních předpisů, které určují u vymezených informací způsob práce s nimi, způsob a rozsah jejich rozšiřování. Jedná se jednak o informace rázu státního a vojenského tajemství a jednak o informace privátního charakteru určité organizace nebo podniku.

S oborovými bariérami souvisí dosti úzce i vytváření jazykových nebo terminologických bariér. Vzhledem k oddělení zdroje a příjemce informace (pomocí výzkumné zprávy) není možné zpřesňovat během komunikace jednotlivé formulace, vysvětlovat náplň termínů apod. S jazykovými bariérami se při provádění běžných rutinních výzkumů téměř nesetkáváme.²⁹⁾ Vyskytují se pouze při provádění výzkumů, kde ve vzorku jsou obsaženy příslušníci národnostních menšin žijících v ČSSR, v menší míře též při práci se slovenskými respondenty. Problémy se zde vyskytují především ve fázi vlastního provedení sběru dat a při jeho přípravě (konstrukci dotazníku), méně již při vyhodnocování výsledků. Z hlediska komunikační funkce výzkumné zprávy tvoří jazykovou bariéru někdy ten fakt, že zpráva je psána v českém jazyce. Tato bariéra se ovšem projevuje pouze u význačných výzkumů zásadního teoretického významu, kdy čeština omezuje komunikační působení výzkumné zprávy. Tato bariéra se alespoň částečně eliminuje formou cizojazyčných resumé.

Často mnohem výrazněji se projevuje působení terminologické bariéry. Každý vědní obor, každá vědní disciplína si v průběhu svého vývoje vytvořil specifický slovník termínů. Lze potom v určitém smyslu dokonce hovořit o „jazyku sociologie“ stejně jako o „jazyku matematiky“. Sociologie si vypracovala systém termínů a kategorií s víceméně přesným a definovaným obsahem. Tyto termíny byly přejaty z ostatních společenských věd, z věd přírodních i technických, a rovněž z hovorového jazyka. Tyto přejaté termíny mají ovšem často jiný význam než v původním prostředí (např. sankce, distance, apod.). Často jsou též do české terminologické výbavy zařazovány termíny cizojazyčné, paralelně s českým výrazem.

Problémy komunikace mohou nastat jak uvnitř samotného oboru, tak zejména v působení navenek. Sociologie nemá doposud vypracovanou jednotnou terminologii. Nejsou jednotně vymezeny obsahy jednotlivých termínů (konečně sám termín sociologie je definován několika způsoby), tím také vzniká víceméně synonymické používání některých termínů. Tato situace nijak nenapomáhá komunikaci.³⁰⁾ Roztříštěnost se projevuje ještě výrazněji při srovnání různých sociologických škol a směrů. Působí-li tato nejednotnost často značné problémy v komunikaci mezi sociology samotnými, je zřejmé, že problémy komunikace

²⁹⁾ Problémy jsou především se standardizací výzkumného nástroje pro jednotlivé jazyky.

³⁰⁾ Souběžné užívání našeho a cizího termínu: rozhovor — interview, nebo užívání několika termínů pro jeden jev.

vně oboru — do decisní sféry nebo do sféry veřejnosti — přinášejí daleko větší problémy.

Jazyk a terminologický inventář výzkumné zprávy musí korespondovat s uživatelem této zprávy. Dodržení této zásady není, jak bylo ukázáno výše, jednoduché. V závislosti na typu výzkumu figuruje některý z uživatelů jako hlavní (jako zadavatel). Výzkumná zpráva je připravována tedy pro víceméně známého uživatele (hlavního uživatele), který je známý co do úrovně znalosti problematiky zkoumaného jevu, tak i co do znalosti speciální sociologické problematiky. Této známé úrovni hlavního uživatele musí být přizpůsobena i forma, v jaké je informace předávána.

Často se vyskytuje rozpor, jak spojit přísnou odbornou úroveň výzkumné zprávy s jednoduchou a srozumitelnou prezentací závěrů výzkumu pro potřeby uživatele v oblasti decisní sféry. Fundovaný rozbor vyžaduje prostor i použití a prezentaci speciálních sociologických postupů. Zadavatel ale požaduje pokud možno stručné hodnocení problému a navržení praktických opatření. Oba požadavky se vzájemně vylučují a jednostranná preference jednoho z nich vede na druhé straně ke ztrátě informace a ke snížení využitelnosti získaných dat. To platí především o oblasti rutinních výzkumů. Praxe se proto v současné době přiklonila k dvoustupňovému vypracovávání výzkumné zprávy, které vede k uspokojivým výsledkům. Detailní rozbor výzkumu je vypracován ve formě tzv. „velké“ zprávy. Její součástí (nebo samostatně vypracovanou studií) je tzv. „malá“ zpráva určená pro bezprostřední využití zadavatelem. Toto uspořádání omezuje zahlcení uživatele sumou dat a informací, které mají víceméně potenciální význam pro aktuální rozhodovací činnost. Data se ale neztrácejí a je možné je později použít znovu.

KVALITATIVNÍ STRÁNKA INFORMACE

Teorie informace je rozpracovávána na několika úrovních, v závislosti na komunikaci a na kvalitativním či kvantitativním pojmání informace. Jedná se o možnosti a o stupeň rozpracovanosti teorie informace z hlediska syntaktické, sémantické a pragmatické úrovně. Tyto problémy se dotýkají i působení výzkumné zprávy v komunikačním procesu sociologického výzkumu.

Klasická teorie informace³¹⁾ vycházela pouze z kvantitativního charakteru informace. Na základě toho byla vypracována syntaktická teorie informace, založená na matematice, statistice a teorii pravděpodobnosti.³²⁾ Teorie syntak-

³¹⁾ Shannon, Weaver: Cit. dílo.

³²⁾ Matematické vyjádření informace odpovídá záporně vzaté hodnotě velikosti entropie systému $H = - \sum p_i \log p_i$.

tické informace vede k důležitým závěrům a aplikacím v oblasti komunikace, ale především v její technické stránce a provedení. Otázky podstaty informace jsou v této teorii nechány stranou. Aplikace matematické teorie informace na oblast společnosti vede ke značným problémům. „Matematická teorie komunikace zaujímá místo ve zkoumání komunikace, které si autoři dobře uvědomují, avšak snahy o její rozšíření mimo technickou oblast, v níž vznikla, by byly spojeny s velkými obtížemi.“³³⁾ V sociologickém výzkumu se nám hlavně jedná o kvalitativní náplň získávaných informací, které odpovídají sémantická a pragmatická úroveň komunikačního procesu.

V souvislosti se sémantickou stránkou informace narážíme na problémy postižení sociální reality v celé její bohatosti na základě značně chudého formalizovaného systému znaků, kterým ve své statisticko-matematické fázi disponuje sociologický výzkum. Ze sémantického hlediska jde o to, zda transformace sociálního jevu do systému indikátorů a zpět do výzkumné zprávy nějakým významným způsobem nedeformuje základní informaci o zkoumaném objektu. V komunikačním působení výzkumné zprávy potom jde o to, zda obsahy informace, která vstupuje do výzkumné zprávy odpovídají obsahům, které z ní získává uživatel. Sémantickou informaci obsahuje každá zpráva, která rozšiřuje znalosti příjemce.³⁴⁾ Z tohoto předpokladu vyplývá, že kvalita a připravenost příjemce má vliv na velikost sémantické informace, kterou je schopen přijmout. Výzkumné zprávy se obracejí ke třem skupinám uživatelů. Do určité míry hlavní je skupina uživatelů v decisní sféře. Na základě výzkumné zprávy (kromě dalších faktorů) vytváří decisní sféra svá rozhodnutí (respektive modifikuje je) vzhledem k sociálnímu jevu, který byl podroben sociologickému šetření. Sociologický výzkum tak snižuje neurčitost v rozhodování. V návaznosti sociologického výzkumu na společenskou praxi představuje decisní sféra výkonný článek. Efektivita celého procesu potom závisí na schopnosti tohoto výkonného článku vytěžit z předložené zprávy maximum informací relevantních řešení úkolu.

V oblasti komunikace sociolog — decisní sféra se setkávají odborníci různých oborů. Sociologické výzkumy přinášejí podkladový a rozborový materiál sloužící k analýze stavu a provádění změn v řadě odvětví lidské činnosti. Počet profesionálních sociologů je prozatím u nás dosti malý. Nelze proto předpokládat, že uživatel je seznámen se sociologickou problematikou. Často se setkáváme jak s přeceňováním možností sociologie, tak s jejím apriorním odmítáním. Aby komunikace sociolog — decisní sféra mohla probíhat optimálním způsobem, je třeba na obou stranách splnit určité předpoklady. Na straně výzkumníka je nutné detailní obeznámení s problematikou zkoumané oblasti. To je ovšem

³³⁾ Cherry C.: Čelověk i informacija. Moskva 1972, s. 72.

³⁴⁾ Afanasjev, 1978, s. 19.

základní předpoklad provedení seriózního výzkumu vůbec. Na druhé straně uživatel (zadavatel) by měl mít alespoň základní vědomosti o možnostech a mezích sociologického výzkumu a sociologie obecně, aby komunikace mohla být plně efektivní. Tento předpoklad není a ani v blízké budoucnosti nebude často možné splnit. Pro zvýšení efektivity informačního procesu je proto vhodné doplnit zprávu stručným výkladem o funkcích jednotlivých sociologických technik zpracování dat apod. Tím je možné značně zvýšit efektivitu komunikace a vlastně i efektivitu sociologického výzkumu v systému společenské praxe.

Dosti významnou roli v této oblasti mohou sehrát specializovaná sociologická pracoviště v rámci podniků, VHI apod. Ukazuje se, že tam, kde taková pracoviště fungují, dochází k pozitivnímu ovlivnění vedoucích decisních pracovníků jak v oblasti jejich názoru na místo a význam sociologie ve struktuře organizace, tak i v jejich přístupu k sociálním informacím a k práci s nimi. Tyto výsledky se ale mohou projevit až po několikaletém působení.

Základní hledisko pro decisní sféru je hledisko pragmatického obsahu získávaných informací, tj. „závislost mezi příjemcem informace a cílem, který si vytkl. V tomto případě se, jinými slovy, určuje hodnota informace pro toho, kdo ji přijímá a využívá.“³⁵⁾ Pragmatický význam sociologické informace pro decisní sféru je zřejmý. Řídící subjekt musí být zásobován informacemi, jejichž hodnota a význam je určován právě pragmatickou hodnotou. Výzkumná zpráva musí obsahovat takový druh informace o sociální realitě, který má pragmatický význam pro uživatele. Informace obsažená ve zprávě musí být „odfiltrována“ tak, aby její složení bylo optimální dané úrovni a zaměření decisní sféry.

Setkáváme se někdy s objemnými fascikly závěrečných výzkumných zpráv, které jsou perfektně metodologicky zpracovány, oplývají množstvím datového materiálu ve formě různých tabulek, grafů atd., jsou v nich obsaženy závěry z aplikací náročných statistických postupů. Tyto zprávy jsou sice „perfektní“ z formálního hlediska, z pragmatického hlediska využitelnosti pro praxi decisní sféry se ale jejich hodnota rovná nule. Řídící pracovníci většinou vyžadují jasně a stručně formulované závěry k problémům, které je zajímají. Určitou roli zde rovněž hraje zvyk na určitou formu materiálu.

Z teoretického hlediska se u pragmatické stránky informace setkáváme ještě s většími potížemi než u stránky sémantické. Existují zatím pouhé náznaky pokusů o formulaci pragmatické teorie informace.³⁶⁾ Celý problém je spojen s termíny užitečnosti a hodnoty pragmatické informace, které jsou jenom v nepatrné míře formalizovány. Z toho vyplývají těžkosti s jejich převodem do kvantitativní podoby a jejich měření. Pojem hodnoty a užitečnosti je dále velmi

³⁵⁾ Tamtéž, s. 19.

³⁶⁾ Charkevič A. A.: O cennosti informacii. Moskva 1960.

úzce svázán se subjektem, který informaci využívá a tedy i s cíli, které sleduje. Užitečnost informace je kromě toho proměnlivá v čase a podléhá vývoji spojenému s orientací subjektu na různé cíle.

Pragmatický a sémantický aspekt informace spolu silně souvisí. Oba se vyskytují vedle sebe a překrývají se. Překrytí a propojení sémantického a pragmatického aspektu informace nejlépe odpovídá chápání významu termínu informace v běžném jazyce. Exaktnějšímu využití a rozboru sémantického a pragmatického působení informace v komunikačním a informačním procesu stále ještě brání absence obecné teorie sémantické a pragmatické informace. Předpokladem pro to je další výzkum asociací mezi znaky a objekty.³⁷⁾

ZÁVĚR

V současnosti sociologie a sociologický výzkum plní důležité místo v systému fungování společnosti. Plní zde především úlohu „informátora“, zdroje sociálních informací z nejrůznějších oblastí života společnosti. Tato úloha by se měla v dalších letech ještě zvyšovat. V rámci uživatelů výsledků sociologických výzkumů se na jedno z předních míst řadí tzv. decisní sféra, která také figuruje jako jeden z největších zadavatelů sociologických výzkumů.

I v sociologii je jedním z kritérií efektivita práce, tedy efektivita prováděných výzkumných šetření. Tuto efektivitu lze ovšem stanovit pouze v souvislosti s uživatelem získaných informací, s tím, jak uživatel informace z výzkumů využívá (nebo může využívat) apod. Klíčový problém efektivit sociologických výzkumů je tedy problém kvality předávání informace mezi sociologem — výzkumníkem na jedné straně a decisní sférou — uživatelem sociologické informace na straně druhé. Problém je tedy v komunikaci mezi zmíněnými subjekty. Proto je účelné podívat se na sociologický výzkum a zejména na jeho finální etapu — zpracování výzkumné zprávy — z hlediska teorie komunikace a teorie informace. Pod tímto pohledem se nám objeví velice zřetelně problémy spojené s komunikací jak z formálního, tak z obsahového hlediska. Na základě tohoto přístupu lze vymezit kritické momenty výzkumu z hlediska jeho efektivit. Jsou to vlivy působící na vytváření výzkumné zprávy — informační bariéry, zaměření výzkumné zprávy — decisní sféra a současné využití v sociologické teorii, funkce samotného přenosu informace v dané struktuře.

Pro optimalizaci fungování systému sociolog — výzkumná zpráva — uživatel je ovšem nezbytné vypracování teorie informace z hlediska její sémantické a pragmatické stránky. Bez precizace tohoto problému nemají snahy o optimalizaci pevný základ a jsou v podstatě založeny na postupu pokusů a omylů.

³⁷⁾ Ursul, 1975.

LITERATURA

- Afanasjev V. G.: Sociální informace a řízení společnosti. Praha, Svoboda 1978.
Ashby W. R.: Kybernetika, Praha 1961.
Gudermurh P., Kriesel W.: Kybernetika a světový názor. Praha, Svoboda 1976.
Janoušek J.: Sociální komunikace. Praha, Svoboda, 1968.
Kapř J., Šafář Z.: Sociologie nebo zdravý rozum? Praha, MF 1969.
Katriak M.: Metódy a techniky sociologického výzkumu. Bratislava 1975.
Kerlinger N. F.: Základy výzkumu chování. Praha, Academia 1972.
Lamser V.: Komunikace a společnost. Praha, Academia 1969.
Nowak S.: Metodologie sociologických výzkumů. Praha, Svoboda 1975.
Rychtařík K.: Sociologie na cestách poznání. Praha, Academia 1978.
Ursul A. D.: Metodologické aspekty informace. Praha, Academia 1975.
Wiener N.: Kybernetika a společnost. Praha, Svoboda 1960.
Zich F.: Sociologický výzkum. Praha, Svoboda 1976.

ОТЧЕТ ОБ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ РАБОТЕ НАК КЛЮЧЕВОЙ ЭЛЕМЕНТ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИССЛЕДОВАНИЙ В ОБЛАСТИ СОЦИОЛОГИИ

Резюме

Эмпирические социологические исследования занимают прочное место в системе социальной информации. Они являются не только одним из источников познания общества, но и орудием проверки теоретических гипотез. При этом происходит обмен информацией между социологом и тем, кто пользуется социологической информацией: т. е. специалистами или общественностью. С точки зрения прямой эффективности социологических исследований решающей и в то же время наиболее проблематичной представляется коммуникация между исследователем и сферой решений.

В работе делается попытка рассматривать социологические исследования в их связи с нуждами общества с точки зрения коммуникативной взаимосвязи заключительного отчета об исследовательской работе между социологом и сферой решений. Отчет об исследовательской работе как коммуникативный канал нам кажется одной из ключевых точек исследования, степенью, от качества которой зависит общая эффективность процесса исследования. С точки зрения формальной теории информации и коммуникации очень резко выделяются некоторые факторы, оказывающие огромное влияние на качество отчета об исследовательской работе (информационные барьеры и т. п.), и проблемы связей отчета с нуждами общества. Если мы не хотим, чтобы социологические исследования стали самоцелью и если мы хотим повысить их эффективность, то будет необходимо и в дальнейшем заниматься существованием, качеством, границами и ориентировкой связей социологических исследований и прежде всего их связью с сферой решений.

DER FORSCHUNGSBERICHT ALS SCHÜSSELELEMENT DER EFFEKTIVITÄT DER SOZIOLOGISCHEN FORSCHUNG

Zusammenfassung

Die empirische soziologische Forschung nimmt einen festen Platz im System sozialer Informationen ein. Sie dient als eine der Quellen des Erkennens der gesellschaftlichen Realität sowie als ist Instru-

ment zur Überprüfung theoretischer Hypothesen. Bei dieser Tätigkeit kommt es zum Informationsaustausch zwischen dem Soziologen und dem Nutznießer soziologischer Informationen, d. h. den Fachleuten, der Dezisionssphäre oder der Öffentlichkeit. Vom Gesichtspunkt der direkten Effektivität gesehen erscheint da die Kommunikation zwischen dem Forscher und der Dezisionssphäre als entscheidend und mit den meisten Problemen behaftet.

Die Studie bezweckt, ein Bild der soziologischen Forschung zu entwerfen sowie deren Anschluß an die Bedürfnisse der gesellschaftlichen Praxis in Hinsicht der Kommunikationswirkung des abschließenden Forschungsberichts auf den Soziologen und die Dezisionssphäre. Als Kommunikationskanal gesehen erscheint da der Forschungsbericht als einer der Schlüsselpunkte der Forschung, als eine Stufe, von deren Qualität die Gesamteffektivität des Forschungsprozesses abhängt. Bei Betrachtung der formalen Informations- und Kommunikationstheorie treten da einige Faktoren recht prägnant hervor, die prinzipiell die Qualität des Forschungsberichtes beeinflussen (Informationsbarrieren u. ä.), sowie andere Faktoren wie Probleme der Verbindung des Forschungsberichtes zu den Bedürfnissen der Gesellschaftsrealität. Diese Verbindungen reihen die soziologische Forschung in breitere Zusammenhänge der Gesellschaftsbedürfnisse ein. Falls die Absicht besteht, die Selbstzweckmäßigkeit soziologischer Forschungen zu verhindern und die Effektivität der Forschung zu steigern, wird es auch weiterhin notwendig sein, sich mit der Existenz, der Qualität, den Grenzen und der Ausrichtung der Verbindungen der soziologischen Forschung, vor allem zu der Dezisionssphäre, zu befassen.